

ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ В ЕМІГРАЦІЇ (В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, Л. ЧИКАЛЕНКО, І. БОРКОВСЬКИЙ)

Після Першої світової війни і змін у політичному розкладі Південно-Східної і Центральної Європи, а передусім трагедії, яку переживала українська громадськість, втративши останню надію вибороти для створення держави хоч клаптик своєї ж землі, першою з європейських країн, яка дала притулок багатьом розчарованим і бездомним українцям (насамперед воїнам УГА) була Чехо-Словацьчина.

У серпні 1995 р. у Празі відбулася конференція, присвячена російській, українській і білоруській еміграції між двома світовими війнами. Представниками цих трьох націй були виголошені численні доповіді про різноманітні сфери діяльності їх співвітчизників у міжвоєнні роки у Празі. Конференція справді пройшла дуже цікаво і, можна сказати, — вдало для української делегації.

Говорилось передусім про наукову і науково-освітню діяльність українських учених, про окремі напрямки їх зацікавлень. Наприклад: „Празький період української соціології“ (Н. Черниш); „Українське товариство книголюбів“, яке, до речі, виробило дуже цінні концепції стосовно книгознавства і бібліографії (Е. Огар); про деякі аспекти досліджень у празькому періоді В. Січинського (М. Гелитович); про організацію і діяльність Українського вільного університету та вищих шкіл і багато інших. Кілька доповідей присвячено такій яскравій, героїчній і водночас трагічній постаті, як Олег Кандиба (Ольжич), — і як політичному діячеві, і як поетові, і як археологові.

Наше дослідження стосується теми української археології у Чехо-Словацьчині, де, крім Олега Кандиби і добре відомого вченого-археолога Я. Пастернака, був представлений також науковий доробок В. Щербаківського, Л. Чикаленка, І. Борковського.

Не маючи змоги в Празі ширше показати діяльність трьох останніх, усе ще менше відомих у нас, ніж на Заході, і зібравши нові джерела про їх працю у післявоєнні роки, ми присвячуємо свою статтю саме Вадимові Щербаківському, Левкові Чикаленкові та Іванові Борковському.

В археологічному середовищі вже давно ставилося питання про те, чи можна трактувати діяльність українських археологів у Чехо-Словацьчині як окрему „Празьку школу української археології“. Це питання залишається відкритим. Виховані (зокрема Я. Пастернак, О. Кандиба і І. Борковський) на семінарах відомого чеського славіста Любора Нідерле, вони внесли вагому частку праці як у чеську, так і в українську археоло-

гню і створювали свої „археологічні школи“, на прикладі яких вчилося наступне покоління археологів. На жаль, тривало це вельми коротко.

Вадим Щербаківський — археолог, етнограф, мистецтвознавець, був між українськими археологами у Празі найстаріший. Він утік з більшовицької вже тоді України і приїхав до Праги у 1922 р. як сформований і досвідчений археолог. Народився В. Щербаківський 1876 р. у селі Шпиченцях на Київщині в сім'ї Михайла і Теодозії (з Матушевських). Його брат Данило Щербаківський — видатний дослідник українського народного мистецтва, музейництва, а також археології, залишився у Києві і, зацькований більшовиками у боротьбі за збереження пам'яток української культури, відібрав собі життя. Сестра Євгенія емігрувала з України щойно під час Другої світової війни і, втікаючи через Чехо-Словаччину, перебувала якийсь час разом з чоловіком Василем Кричевським у таборі в Пільзні. Згодом вона переїхала до Парижа — до сина її чоловіка художника Миколи Кричевського.

Вадим Щербаківський навчався в університетах Петербурга, Москви та Києва, деякий час працював у Львові в Національному музеї, але згодом повернувся на Велику Україну, де у 1918—1919 рр. був професором університету в Полтаві. У цей період він проводив широкі археологічні розкопки палеолітичної стоянки в Гонцях на Полтавщині, результати яких опублікував у 1919 р. в „Українських наукових записках“, а згодом у різних працях, присвячених кам'яній добі в Україні, — предметові, що був, мабуть, найбільшою науковою пристрастю ученого.

Втім, В. Щербаківський і за кордоном не відходив від тематики стародавньої історії України. Довгі роки він намагався підтримувати контакти з колегами на Батьківщині. В архіві В. Щербаківського у Лондоні при Бібліотеці Союзу українців у Великій Британії чудом зберігся (зауважимо, що вчений абсолютно усе втратив, утікаючи з Праги від більшовиків) лист з Києва, датований 26 квітня 1927 р., від Валерії Козловської — археолога і редактора археологічних видань. З листа бачимо, що кореспонденція між ними була досить активною. А згаданий лист є відповіддю на рецензію В. Щербаківського на „Трипільський збірник“, який вона редагувала, і на його критику деяких статей, зокрема Гамченка і Курінного. В. Козловська намагається їх захистити, але високо оцінює зауваження рецензента, передусім щодо української мови, яка вже тоді відповідно коригувалася. Вона пише про створений тоді Академією наук Інститут наукової мови, що „[...] гостро контролює мову своїх видань і тому автору не завжди залишає його терміни[...]“. Очевидно, що вже тоді розпочалася стандартизація мови, яка не допускала до наукового викладу нічого „живого“ і що мало наслідки, які ми добре пам'ятаємо з недавнього минулого, зокрема з діяльності видавництва „Наукова думка“.

Треба зауважити, що в працях археологів, які у силу різних причин були відірвані від землі своїх досліджень, відчувається певний брак свіжої інформації, а може навіть якогось інтуїтивного сприймання нових наукових віянь. Це відчутно навіть у такій фундаментальній праці, як „Археологія України“ Ярослава Пастернака, що вийшла в Торонто у 1961 р.

В. Щербаківський був деяким винятком. Він відшукував відомості з України у бібліотеках усього світу. Вже у повоєнні роки у Мюнхені він опублікував працю „Кам'яна доба на Україні“, яку Михайло Міллер оцінив як „епохальну“. „[...] Дуже радий, що дожив до того часу, — писав

М. Міллер В. Щербаківському у листі від 10 вересня 1947 р., — як у нас почали виходити такі праці [...] Мене вразила з першого погляду велика сила літератури, що Ви їй використали. І то літератури, часто найновішої, що виходила в Сове́тах і ми не могли нею користатися*.

Але найбагатший період його наукової діяльності припадає таки на Прагу. І це тоді, коли вже сам перелік помешкань, де проживав учений у Празі і за браком коштів й поза Прагою, свідчить про далеко не заможне його життя у цій країні**. У Празі В. Щербаківський опублікував свою працю „Формація української нації“, написав підручники з археології для студентів УВУ, видав низку мистецтвознавчих робіт, які публікувалися також у Брюсселі, Бухаресті і Парижі.

В. Щербаківський був дійсним членом НТШ, Чеської АН, ВУАН, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, нагороджений у Сербії орде́ном Святого Сави, а в 1945—1951 рр. був ректором УВУ в Мюнхені. У цьому ж 1951 р. він переїхав з Німеччини до Лондона. Планував також переїхати на американський континент, але від цієї ідеї швидко відмовився. У листах до друзів писав, що не хоче вивчати ще й англійську мову, яка йому не подобається. Однак у Лондоні швидко нею оволодів і, хоч жив в українському середовищі, кореспондував із цілим світом, передусім з ученими М. Міллером, Я. Падухом, Л. Чикаленком, тогочасним секретарем НТШ В. Кубійовичем та іншими. У листах висловлював жаль за втраченими у Празі опублікованими і рукописними своїми роботами, яких не міг відновити. У Лондоні учений святкував своє 80-річчя, з нагоди якого отримав численні поздоровлення, сповнені доброзичливості і глибокої поваги до його наукової діяльності. Помер В. Щербаківський 18 листопада 1957 р. Його могила з чорного мармуру на Лондонському цвинтарі утримується в ідеальному порядку. Про життя і працю В. Щербаківського у Лондоні написали розвідку працівниці Союзу українців у Великій Британії Дорота Шкроміда і Людмила Пекарська. З їх дозволу ми публікуємо цю розвідку в „Записках НТШ“ — працях Археологічної комісії.

Децю менше біографічних даних вдалося зібрати про Левка Чикаленка. Він народився у селі Перешиорах на Херсонщині, в сім'ї, яка віддавна працювала для розвитку української науки і культури. Його батько — Євген Чикаленко — видатний український діяч, меценат у галузі багатьох наукових, політичних і видавничих справ, про життя і громадську діяльність якого широку розвідку опублікував у Празі 1934 р. Дмитро Дорошенко. Отже, зростав Л. Чикаленко у високоінтелегентній родині. Добра освіта, яку він здобував в університетах у Лозанні (Швейцарія) і Петербурзі, а також довголітні приязні стосунки зі своїм учителем Федором Вовком — одним з найвидатніших українських етнографів, антропологів і археологів, сприяли його становленню як вельми освіченого і непересічного ученого.

Під керівництвом Ф. Вовка Л. Чикаленко брав участь у розкопках славнозвісної палеолітичної стоянки в Мізені. Ці дослідження і зібрані

* Лист зберігається в архіві В. Щербаківського у Бібліотеці ім. Шевченка СУБ-у в Лондоні.

** Проживаючи у Чехо-Словащині від 1923 по 1943 р., В. Щербаківський змінив 10 помешкань — у Празі, Жіжкові, Виноградах, Вршовіцах і в інших місцях. Про це свідчить довідка про поліційну прописку у Празі 1943 р., яка зберігається в архіві В. Щербаківського у Лондоні.

там зразки палеолітичного мистецтва захопили його своїм геометричним орнаментом, завдяки чому він опублікував на цю тему кілька праць у Празі в 1922—1923 рр. Л. Чикаленко прибув до Праги дець у 1921—1922 рр., але ще перед тим він якийсь час проживав у Варшаві, Брні і Відні, працював у музеях, опрацьовував матеріали трипільської культури (з Більча Золотого). А вже у Празі працював над проблемою зв'язків трипільської культури в Україні з неолітичними культурами Чехо-Словаччини, насамперед з так званою культурою моравської мальованої кераміки.

Л. Чикаленко був дуже скромною людиною — це відчувається з його листів до В. Щербаківського. Навіть складаючи власноручно список своїх праць, який на прохання В. Щербаківського вислав йому до Мюнхена, учений включив лише дев'ять, на його думку, найголовніших, виданих шістьма мовами, хоч, як відомо, праць Л. Чикаленка було значно більше. Ще й тепер в колишньому архіві НТШ, що міститься в Інституті українознавства НАН України, зберігається рукопис цілком невідомої праці Л. Чикаленка про розкопки у 1940 р. на Холмищині. Львівські археологи підготували її до друку.

З першого року створення в еміграції ВУАН Л. Чикаленко став „Керівним членом групи“, а властиво, виконавчим секретарем, бо усі повідомлення, плани і розпорядження підписані ним. І тут хочемо звернути особливу увагу на таку рису характеру наших людей, як працездатність, уже з перших років їх вимушеного скитання по чужих землях. Так, у 1945 р. Л. Чикаленко вже розсилав листи з Аугсбурга, де знайшла собі перше пристановище ВУАН, про організацію при ній наукової бібліотеки — шляхом купівлі наукових видань, пожертв членів ВУАН, обміну книжками між дійсними членами: „Прикладаючи до цього список книжок, що знаходяться в ЦНБ ВУАН, повідомляємо, що всі книжки можуть бути виложичені на певний термін і поза межі Аугсбурга“. Зацитуємо ще один документ — повідомлення ВУАН від 7 січня 1946 р. про те, що в таборі Сомме-Казерне відбудеться перша наукова конференція. Повідомлення закінчується такими словами: „Керівництво табору рекомендує брати зі собою коци[...]“. А далі подається план конференції, на якій виступатимуть Д. Дорошенко, П. Курінний, Л. Чикаленко, В. Петров, В. Щербаківський, Д. Горняткевич і багато інших українських учених. А який обшир і розмаїття тем! І це все у військовій казармі з власними коцями. Наголошуємо на цьому, щоб було соромно тим, які сьогодні вміють здебільшого.

Про Івана Борковського як про українського вченого-археолога донедавна ми ще нічого не знали. У 30-х рр. його пам'ятали в Галичині як дослідника культури шнурової кераміки, на тему якої він захистив у 1929 р. дисертацію в Празькому Карловому університеті. Тоді ж він написав кілька праць, що стосувалися пам'яток цієї культури на території України. Серед них — „Шнурова кераміка в Україні“ французькою мовою і „Знахідки в Майкопі та їх інтерпретація“. У післявоєнні роки І. Борковський майже не контактував з українським середовищем. Думамо, зі страху перед арештами, які тоді відбувалися в соціалістичній Чехо-Словаччині і від яких постраждало передусім багато українців. Про долю дослідника стало дещо відомо щойно після його смерті у 1976 р., коли тодішній директор Інституту Археології ЧСАН академік Ян Філіп присвятив йому кілька меморіальних статей. Я. Філіп був розумною і

порядною людиною. Він знав і розумів усі складнощі тодішнього політичного життя. Його спогади про І. Борковського дуже теплі, з високою оцінкою праці ученого.

І. Борковський народився у Галичині — в селі Чортівець на Городенківщині (Івано-Франківська область). Він прибув до Праги, як пише Я. Філіп, просто з війська (мається на увазі УГА. — Л. К.) і незадовго досяг великих успіхів у праці. З 1939 по 1945 р. він працював професором УВУ у Празі і навіть один рік виконував обов'язки його ректора. У цей же час І. Борковський досліджував пам'ятки ранніх слов'ян і, властиво, першим з археологів виділив найбільш характерну для цієї культури кераміку „празького типу“ (ця назва збереглася на всьому просторі розселення ранніх слов'ян, у тому числі в Україні). Втім, у Празі, зокрема у післявоєнні роки, він присвятив свої дослідження майже винятково середньовічним пам'яткам Празького Граду, захистив на цю тему докторську дисертацію, опублікував кілька книг та понад 70 наукових статей. Крім того, І. Борковський написав багато праць про музейництво, про консервацію пам'яток та численні рецензії. Можна подивлятися працездатності цієї людини. Жаль лише, що у світовому реєстрі дослідників археології він перестав вважатися українським ученим. Сентимент до своєї Батьківщини заговорив у І. Борковського щойно під кінець життя (це, на жаль, часто трапляється з українцями), і він написав кілька рефератів та рецензій на українські видання. Одною з них була рецензія на працю Михайла Браїчевського „Біля джерел слов'янської державності“, що вийшла у Києві 1954 р.

Нині імена видатних українських археологів-емігрантів Вадима Щербаківського, Левка Чикаленка, Івана Борковського повертаються в Україну.

Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА